

СФОРМОВАНІСТЬ ПАТРІОТИЗМУ СТАРШИХ ПІДЛІТКІВ НА ЕТАПІ СТАНОВЛЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ: КОМПОНЕНТИ, КРИТЕРІЇ ТА ПОКАЗНИКИ

Обґрунтовано актуальність проблеми патріотизму старших підлітків для сучасного процесу державотворення. Визначено компоненти, критерії та показники сформованості патріотизму цієї групи дітей. Висвітлено інтегративні компоненти патріотизму старших підлітків, визначені через ціннісні ставлення: до Батьківщини, до народу та до себе як громадянина-патріота незалежної України. Виокремлено три критерії вихованості патріотизму старших підлітків: емоційно-мотиваційний, когнітивний, діяльнісний.

Ключові слова: патріотизм, ціннісні ставлення, компоненти, критерії, показники.

Формування правової демократичної України можливе лише на основі розвинутого громадянського суспільства, яке є метою і засобом громадянського виховання особистості, передбачає трансформацію громадянської свідомості, моральної, правової культури громадян, розквіт їхнього патріотизму. Патріотизм же, своєю чергою, є пріоритетною ланкою громадянського виховання. Адже незалежність і могутність держави багато в чому визначаються саме патріотизмом її громадян.

Ефективне виховання патріотизму у старших підлітків вимагає виявлення реального стану сформованості цієї якості. *Метою* статті є визначення компонентів, критеріїв і показників сформованості патріотизму у старших підлітків загальноосвітньої школи.

Досліджуючи проблему, ми виходили з того, що для становлення й утвердження незалежної України потрібно виховувати у свідомості старших підлітків український, духовно-осмислений, рефлексивний патріотизм громадянського спрямування. Означений тип патріотизму поєднує пристрасну любов до Батьківщини із тверезим почуттям міри і поваги до громадян усіх регіонів України, піднімає особистість на високий рівень ідентифікації з усім українським народом, який відстоює право гідно жити в незалежній, цілісній, самостійній Україні.

Патріотизм — одне з найглибших почуттів особистості. Виховати свідомого громадянина-патріота означає сформувати в особистості систему якостей і почуттів, а саме: любов

до Батьківщини, свого народу; усвідомлення своєї приналежності до української нації; почуття громадянського обов'язку та відповідальності перед Батьківщиною; готовність активно діяти на шляху становлення суверенної, правової, демократичної, соціальної держави; високу правосвідомість, повагу до Конституції, законів держави; готовність служити Батьківщині та встати на захист державних інтересів країни; повагу до державних символів, традицій та звичаїв рідного народу; шанобливе ставлення до культури, традицій, звичаїв всіх інших народностей, що населяють країну; гуманістичну моральність.

Такий патріотизм має ґрунтуватися на знаннях про історичне минуле і сучасність України, її культуру, мистецтво, цінності, мораль, звичаї, обряди, символіку свого народу, рідного краю. Не менш важливими є знання про права і свободи громадян, сутність громадянського суспільства, правової держави та інших суспільно-політичних понять. Старші підлітки вже мають виявляти інтерес до внутрішньої і зовнішньої політики Вітчизни, інших країн світу, цікавитися найважливішими документами уряду.

Духовно-осмислений патріотизм старших підлітків проявляється у виконанні обов'язків та дотриманні норм закону, намаганні демократичним шляхом відстоювати свої права і свободи. Цей феномен передбачає практичну турботу про своє благо і благо рідного народу. Любов до своєї Батьківщини виявляється у творчій громадській діяльності, умінні аналізувати суспільно-політичну ситуацію, визначати і захищати свою позицію, бажанні вислухати і зрозуміти іншу думку, з повагою ставитися до опонента. Патріотизм старшого підлітка нерозривно пов'язаний з його усвідомленою самореалізацією й самовдосконаленням.

Розробляючи діагностичний інструментарій, ми керувалися положенням, проголошеним К. Ушинським: «Якщо педагогіка хоче виховати людину всебічно — вона повинна, насамперед, пізнати її всебічно» [5, с. 455]. Виявлення у старших підлітків ознак патріотизму тісно пов'язане з положеннями особистісно орієнтованого підходу: ставлення до вихованця як до самоцінної особистості, суб'єкта виховної взаємодії; допомога у розкритті власних здібностей та їх реалізації. І. Бех зазначає, що особистісно орієнтоване виховання — це утвердження людини як найвищої цінності, навколо якої ґрунтуються всі суспільні пріоритети [1, с. 39].

У психолого-педагогічній літературі описано різні підходи до визначення критеріїв вихованості особистості. За спрямованістю, способом і місцем застосування критерії вихованості умовно поділяють на: а) пов'язані з проявом результатів виховання у зовнішній формі — у вигляді оцінки, суджень, вчинків або дій вихованця (основні ставлення, провідні якості, суспільна спрямованість, поведінка у проблемній ситуації тощо) і б) пов'язані з явищами, прихованими від вихователя, — мотиви, плани, переконання, орієнтації вихованця. Основними ознаками вихованості є ставлення особистості (інтерес, прагнення, готовність, любов до чогось), добровільне виконання певних дій (допомагати, здійснювати вчинки, виявляти самостійність), мотиви дій, вчинків. Зокрема, дослідники М. Єфременко, М. Монахов критеріями вихованості учнів різного віку вважали: любов до Батьківщини, інтернаціоналізм, ставлення до однокласників, гуманність, чесність, ставлення до праці, дисциплінованість, відповідальність, активність, допитливість, сміливість, сила волі, скромність, гідність, любов до прекрасного та інші.

У своєму дисертаційному дослідженні ми спиралися на роботи вчених І. Беха, Л. Божович, М. Болдирєва, І. Мар'єнка, В. М'ясищева, К. Шевчука, В. Яковлєва та інших, що як критерій вихованості пропонували використовувати систему ціннісних ставлень. Так, І.Д. Бех наголошує, що категорія «ставлення» є ключовою для процесу формування особистості, «оскільки за її допомогою розкривається становлення смислового зв'язку, єдності людини і світу, самого змісту цієї єдності: чи буде вона морально-конструктивною чи деструктивною стосовно індивіда» [1, с. 207].

Ціннісне ставлення виступає системним утворенням особистості. Під «ціннісним ставленням» ми розуміємо активну суб'єктну спрямованість, яка належить до цінностей свідомості та поведінки особистості. Ціннісні ставлення особистості визначають потужність інтересу, міцність емоцій, переконань, потреб та проявляються у практичній діяльності. Відбувається перетворення внутрішнього ставлення особистості на відповідні звички, уподобання, які в результаті стимулюють її внутрішню життєдіяльність. З плином часу та зі зміною соціальних зв'язків особистість набуває рефлексивних рис. Рефлексивні риси є проявом ціннісних ставлень до себе (Б.Г. Анан'єв). Водночас вони є внутрішнім індивідуально-вибірковим ставленням особистості до матеріальних

та ідеальних предметів, інакше — це особистісні властивості, що своєчасно емоційно оцінені суб'єктом і набули свідомого суб'єктивного смислу та цінностей. «Саме ці усвідомлені узагальнені морально-духовні утворення, що набули статусу власної особистісної цінності суб'єкта, складають зміст образу Я, Я-концепції, що є ядром людської особистості, регулятором її поведінки й діяльності» [2, с. 152]. Ціннісні ставлення ґрунтуються на потребах особистості, які спонукають до практичних дій, визначають діяльність і позначаються на її якості.

Інтегративні компоненти патріотизму старших підлітків ми детермінуємо через такі ціннісні ставлення: *до Батьківщини, до українського народу та до себе як громадянина-патріота незалежної України*. Ці ставлення розглядаємо також як емоційно-вольові установки особистості, що визначають її внутрішню позицію стосовно вищеназваних сторін патріотизму, трансформуються в особистісні цінності й спрямовані на становлення особистості як громадянина-патріота своєї Батьківщини.

Відповідно до основних складових патріотизму ми виокремлюємо три критерії його вихованості: емоційно-мотиваційний (забезпечує стійкі почуття, оцінювальні ставлення і судження); когнітивний (оснований на системі знань, усвідомлених і внутрішньо прийнятих особистістю, які є визначальними у розумінні сутності патріотизму і набувають відображення у певних ціннісних ставленнях до Батьківщини, до народу, до себе як громадянина-патріота України); діяльнісний (проявляється в уміннях і навичках творчої громадської діяльності і поведінки, виконанні обов'язків та дотримання норм закону; прояві моральної рефлексії; усвідомленій самореалізації своїх патріотичних рис (табл. 1).

Таблиця 1

Компоненти, критерії ціннісних ставлень старших підлітків

Компоненти	Критерії		
	емоційно-мотиваційний	когнітивний	діяльнісний
	Показники		
<i>ціннісне ставлення до Батьківщини</i>	<ul style="list-style-type: none"> любов до Батьківщини, віра в її гідне майбутнє; повага законів України, державної символіки, культурного та історичного минулого Батьківщини; прагнення жити в Україні, розбудувати її як правову демократичну, соціальну, цілісну державу-націю; готовність захищати її у випадку загрози національній безпеці. 	усвідомлені знання про: <ul style="list-style-type: none"> сутність патріотизму, культуру, цінності та історичне минуле Батьківщини; суспільно-політичний та економічний устрій України, демократичні перспективи розвитку. 	<ul style="list-style-type: none"> свідоме дотримання законів України та обов'язків громадянина; активна участь у збереженні природи рідного краю, пам'яток історії та культури країни, громадській діяльності; усвідомлене володіння державною мовою.
<i>ціннісне ставлення до народу</i>	<ul style="list-style-type: none"> стійкість ідентифікації з українським народом. 	свідомі знання про: <ul style="list-style-type: none"> гуманні форми поведінки в поліетнічному суспільстві. 	<ul style="list-style-type: none"> прояв поваги до усіх етносів, що становлять український народ, націю, засудження шовінізму, расизму, фашизму.
<i>ціннісне ставлення до себе громадянина-патріота незалежної України</i>	<ul style="list-style-type: none"> усвідомлення себе громадянином-патріотом України, суб'єктом громадського життя, майбутнім носієм і джерелом влади. 	осмислені знання про: <ul style="list-style-type: none"> права, свободи та обов'язки людини й громадянина. 	<ul style="list-style-type: none"> виконання громадянських обов'язків в межах місцевої громади, захист власних інтересів, прав і свобод.

На основі зазначених компонентів, критеріїв і показників визначено три рівні вихованості патріотизму у старших підлітків: високий, середній, низький. Нижче представлено характеристику рівнів патріотизму старших підлітків.

Компонент — **Ціннісне ставлення до Батьківщини.** *Високий рівень.* Учневі притаманні: систематичні та свідомі прояви любові до Батьківщини, віра в її гідне майбутнє; постійна повага до законів України, державної символіки, культурного та історичного минулого Батьківщини; систематичні прагнення розбудувати Україну як правову демократичну, соціальну, цілісну державу-націю; усвідомлені бажання жити на її території; активна готовність захищати Україну у випадку загрози національній безпеці. Старший підліток має глибокі знання про сутність патріотизму, культуру, цінності та історичне минуле Батьківщини; обізнаний із суспільно-політичним та економічним устроєм України; усвідомлює важливість демократичної перспективи нашої Батьківщини. Для старшого підлітка характерне постійне та свідоме дотримання законів та обов'язків громадянина України; уміння самостійно брати участь у збереженні природи рідного краю, пам'яток історії та культури країни; активна участь у громадській діяльності; володіння державною мовою. *Середній рівень.* Представник цієї групи ситуативно виявляє любов до Батьківщини, повагу до законів України, державної символіки, культури та історії рідного краю; не систематизовано прагне розбудувати правову демократичну, соціальну, цілісну Україну, та не має постійних намірів жити на Батьківщині; не завжди готовий захищати Батьківщину у випадку загрози національній безпеці. Старший підліток недостатньо обізнаний щодо сутності патріотизму; має неповні знання про культуру, цінності та історію України; недостатні вміння аналізувати явища суспільно-політичного та економічного устрою Батьківщини, не спроможний об'єктивно оцінити події, які стосуються демократичного розвитку незалежної України. Учень не регулярно дотримується законів та обов'язків громадянина України, не завжди може правильно пояснити, для чого вони потрібні; епізодично бере участь у громадській діяльності й збереженні природи рідного краю, пам'яток історії та культури Батьківщини. *Низький рівень.* Старший підліток любить Батьківщину та не вірить у її майбутнє; не поважає законів України, державної символіки, історії Батьківщини; у нього відсутній інтерес до розвитку України, становлення цілісної держави-нації та немає бажання жити на Батьківщині; немає бажання захищати Україну у випадку загрози національній безпеці. Представник цієї групи не знає сутності патріотизму, культури, цінностей та історичного минулого Батьківщини;

не розуміє суспільно-політичного та економічного устрою України та її демократичних перспектив. Старший підліток здійснює правопорушення; не бере участі у громадській діяльності навіть за умов зовнішнього контролю; не знає і не хоче вчити державної мови.

Компонент — **Ціннісне ставлення до українського народу.** *Високий рівень.* Старший підліток усвідомлено і стійко ідентифікує себе з українським народом. Учень цієї групи має систематизовані знання про гуманні форми поведінки в поліетнічному суспільстві. Вихованець виявляє повагу до усіх етносів, що становлять український народ, націю; усвідомлено засуджує шовінізм, расизм, фашизм. *Середній рівень.* Старший підліток ситуативно ідентифікує себе з українським народом. Представник цієї групи має поверхневі знання про гуманні форми поведінки в поліетнічному суспільстві. Вихованець епізодично проявляє повагу до українського народу та фрагментарно засуджує шовінізм, расизм, фашизм. *Низький рівень.* Учень не ідентифікує себе з українським народом. Представник цієї групи не знає про гуманні форми поведінки в поліетнічному суспільстві. Старший підліток не виявляє поваги до українського народу та не засуджує шовінізм, расизм, фашизм.

Компонент — **Ціннісне ставлення до себе як громадянина-патріота незалежної України.** *Високий рівень.* Старший підліток має постійну та усвідомлену позицію, що він громадянин-патріот України, суб'єкт громадського життя, носій і джерело влади. Вихованець цієї групи має ґрунтовні знання про права, свободи та обов'язки людини й громадянина. Учень виконує громадянські обов'язки в межах місцевої громади та самостійно захищає власні інтереси, права, свободи. *Середній рівень.* Представник цієї групи фрагментарно сприймає себе громадянином-патріотом України, суб'єктом громадського життя. Старший підліток має поверхневі знання про права, свободи та обов'язки людини й громадянина. Учень старшого підліткового віку епізодично виконує громадянські обов'язки в межах місцевої громади та не завжди захищає власні інтереси, права, свободи. *Низький рівень.* Старший підліток не усвідомлює себе громадянином-патріотом України. Вихованець цієї групи не має знань про права, свободи та обов'язки людини й громадянина. Учень не виконує громадянських обов'язків у межах місцевої громади та не прагне вчитися захищати власні інтереси, права, свободи.

Для виявлення рівня вихованості патріотизму у старших підлітків використано сукупність діагностичних методів і методик, а саме: опитування, анкетування, інтерв'ювання, індивідуальні та групові бесіди з учнями, бесіди з учителями, педагогічне спостереження, метод написання листів, метод незакінчених розповідей, методика «Незакінчене речення», інші спеціально розроблені методи (конкурс «Добрі справи для рідного краю», методика «По секрету всім планетам», ігри «Партнер», «Небезпечні повідомлення», дискусійна гра «Мовна проблема», ситуації-завдання тощо).

Базою дослідно-експериментальної роботи стали школи міста Києва (спеціалізована школа № 16, гімназія «Троєщина», спеціалізована середня загальноосвітня школа № 320), Бориспільська загальноосвітня школа I-III ступенів № 6, Ксаверівська загальноосвітня школа I-III ступенів Васильківського району Київської області та Прилуцька загальноосвітня школа I-III ступенів № 2 Чернігівської області. В експерименті взяли участь 340 старших підлітків загальноосвітніх навчальних закладів. Результати констатувального етапу експерименту представлено в таблиці 2.

Таблиця 2

Узагальнені результати сформованості ціннісних ставлень старших підлітків за результатами констатувального експерименту

Ціннісне ставлення	Кількість підлітків у %					
	Експериментальні групи (175 респонденти)			Контрольні групи (165 респондентів)		
	Н	С	В	Н	С	В
до Батьківщини	26,28	49,14	24,57	25,45	49,09	25,45
до народу	32	42,28	25,71	32,72	40,60	26,66
до себе як громадянина-патріота незалежної України	31,42	45,71	22,85	31,51	43,63	24,84

Примітка. В – високий рівень; С – середній рівень; Н – низький рівень.

На основі аналізу й узагальнення результатів констатувального етапу експерименту було зроблено висновок про необхідність посилення уваги до виховання патріотизму старших підлітків, зокрема підвищення прагнення вихованців розбудувати Україну як правову демократичну, соціальну, цілісну державу-націю; готовності захищати Батьківщину; усвідомлення себе суб'єктом громадського життя, майбутнім носієм і джерелом влади. Окрім цього варто поглиблювати

розуміння старшими підлітками гуманних форм поведінки в поліетнічному суспільстві, удосконалювати знання про права, свободи та обов'язки людини й громадянина.

Література

1. Бех І.Д. Виховання особистості: у 2 кн. Кн. 1: Особистісно орієнтований підхід: теоретико-технологічні засади: навч.-метод. вид. / І.Д. Бех. — К.: Либідь, 2003. — 280 с.
2. Маршицька В.В. Виховання емоційно-ціннісного ставлення до природи у дітей старшого дошкільного віку: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.08 / Маршицька Вікторія Вячеславівна. — К., 2003. — 186 с.
3. Монахов М.И. Изучение эффективности воспитания: теория и методология / М.И. Монахов. — М., 1981. — 144 с.
4. Мясичев В.Н. Психология отношений / В.Н. Мясичев // [под ред. А.А. Бодалева]. — М.: Ин-т практ. психологии; Воронеж: ЛОДЭК, 1995. — 356 с.
5. Разум сердца: Мир нравственности в высказываниях и афоризмах / [сост. В.Н. Назаров, Г.П. Сидоров]. — М.: Политиздат, 1989. — 605 с.

Обоснована актуальність проблеми патріотизма старших підростков для сучасного процесу створення державства. Определены компоненты, критерии и показатели сформированности патриотизма у старших подростков. Указаны интегративные компоненты патриотизма старших подростков, определенные через ценностные отношения: к Родине, народу, к себе как гражданину-патриоту независимой Украины. Выделены три критерия воспитанности патриотизма старших подростков, а именно: эмоционально-мотивационный, когнитивный, деятельностный.

Ключевые слова: патриотизм, ценностные отношения, компоненты, критерии, показатели.

V. M. Harniichuk

Patriotism of Senior Teens on the Stage of Ukrainian State Formation: Components, Criteria, and Indicators

The Institute of Problems on Education of the National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine (9 Berlynskooho Str., Kyiv, Ukraine).

The urgency of the problem of formation of patriotism in senior adolescents for the modern process of nation-building is substantiated. Studying the problem, the author proceeded from the fact that the establishment and strengthening of independent Ukraine need to instill in the minds of Ukrainian youth spiritual and meaningful, reflective patriotism of civic orientation that provides the feeling of belonging to the people of Ukraine, the awareness of the possibility and need to influence the fate of the state. Patriotism unites passionate love for the country with a sober sense of proportion and respect for people in all regions of Ukraine. Spiritual patriotism, based on love for one's native land, raises the person to a higher level of identification with the whole Ukrainian nation, which defends the right to live with dignity in integrated and independent Ukraine that has directed its development vector on European values. In the article, components, criteria and indicators of formation of patriotism in senior adolescents are defined. Basic integrative components of senior teens' patriotism are determined through value

attitudes: towards the motherland, the people, and oneself as a citizen-patriot of Ukraine. Three criteria for patriotism education of senior adolescents, namely: emotional-motivational, cognitive, activity are revealed.

Keywords: *patriotism, values attitudes, components, criteria, indicators.*

References

1. Bekh, I. D. (2003). *Vykhovannia osobystosti: Kn. 1* [Education of Personality]. Kyiv: Lybid.
2. Marshytska, V. V. (2003). *Vykhovannia emotsiino-tsinnisnoho stavlennia do pryrody u ditei starshoho doshkilnoho viku* [Education of emotional-value attitude to nature in children of senior preschool age]. (Candidate dissertation, Kyiv).
3. Monakhov, M. I. (1982). *Izuchenie effektivnosti vospitaniia: teoriia i metodologii* [Studying education efficiency: theory and methodology]. Moscow.
4. Miasishchev, V. N. (1995). *Psikhologiiia otnoshenii* [Psychology of relationships]. Moscow: In-t prakt. psikhologii, Voronezh: LODEK, 1995.
5. Nazarov, V. N. & Sidorov, H. P. (Comp.). (1989). *Razum serdtsa: Mir nraivstvennosti v vyskazyvaniakh i aforizmakh* [The mind of the heart: the world of morality in statements and aphorisms]. Moscow: Politizdat.